شیخ بهایی

دانشمند و نظریه‌پرداز شیعه

نام: **بهاءالدین محمدبن‌حسین عاملی**

لقب: شیخ بهایی

نسب: از نوادگان حارث همدانی، صحابی معروف علی بن ابی طالب

زادروز: 26 ذیحجه 953 ق ؛ 8 اسفند 925 خ ؛ زادگاه: بعلبک لبنان

تاریخ درگذشت: 12 شوال 1030 ق ؛ 8 شهریور 1000 خ ؛ محل درگذشت: اصفهان

آرامگاه: جوار مرقد ثامن الحجج (ع) در مشهد

دین: اسلام؛ مذهب: شیعه دوازده‌امامی

الف. زندگی

وی در بعلبک متولد شد. دوران کودکی را در جبل عامل در ناحیه شام و سوریه در روستایی به نام جَبَع، یا جباع زیست، او از نژاد حارث بن عبدالله اعور همدانی بوده‌است (از شخصیت‌های برجسته آغاز اسلام، متوفی به سال 64 خورشیدی). خاندان او از خانواده‌های معروف جبل‌عامل در قرن دهم و یازدهم خورشیدی بوده‌اند. پدر او از شاگردان برجسته شهید ثانی بوده است. محمد 13 ساله بود که پدرش عزالدین حسین عاملی به خاطر اذیت شیعیان آن منطقه توسط دولت عثمانی از یک سو و دعوت شاه طهماسب صفوی برای حضور در ایران، به سوی ایران رهسپار گردید و چون به قزوین رسیدند و آن شهر را مرکز دانشمندان شیعه یافتند، در آن سکنا گزیدند و بهاءالدین به شاگردی پدر و دیگر دانشمندان آن عصر مشغول شد. وقتی او 17 ساله بود (970 ق)، پدرش به شیخ‌الاسلامی قزوین به توصیه شیخ علی منشار از سوی شاه طهماسب منصوب شد. 14 سال بعد، در 984 قمری، پدر شیخ برای زیارت خانه خدا از ایران خارج شد اما در بحرین فوت کرد.

شخصیت علمی و ادبی و اخلاق و پارسای او باعث شد تا از 43 سالگی شیخ‌الاسلام اصفهان شود و در پی انتقال پایتخت از قزوین به اصفهان (در 1006 قمری)، از 53 سالگی تا آخر عمر (75 سالگی) منصب شیخ‌الاسلامی پایتخت صفوی را در دربار مقتدرترین شاه صفوی، عباس اول برعهده داشته باشد. شیخ در فاصلهٔ سال‌های 994 ق تا 1008 ق سفرهایی چند به خارج از قلمروی صفویه داشت. این سفرها برای زیارت، سیاحت، دانش‌اندوزی و همچنین به گفته برخی مورخان به سفارت سیاسی بوده است. مکه، مصر و شام از جمله مقصد این سفرها بوده است. وی در سال 1000 خورشیدی در اصفهان درگذشت و بنابر وصیت خودش جنازه او را به مشهد بردند و در جوار مقبرهٔ علی ابن موسی الرضا جنب موزه آستان قدس دفن کردند. هم‌اکنون قبر وی بین مسجد گوهرشاد و صحن آزادی و رواق امام خمینی در یکی از رواق‌ها که به نام خودش معروف می باشد است.

تاریخ تولد و مرگ شیخ بهایی: تاریخ تولد و مرگ شیخ بهایی بر روی سنگ قبر و کاشیکاری‌های دیوار اتاق مقبره اندکی متفاوت است:

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

تاریخ تولد:

کتیبه *کاشیکاری دیوار*: 26 ذیحجه 953 هجری قمری (برابر با پنجشنبه 8 اسفند 925 خورشیدی، و 27 فوریه 1547)

کتیبه سنگ قبر: غروب پنجشنبه محرم‌الحرام 953 هجری قمری (برابر با فروردین 925 خورشیدی، و مارس 1546)

تاریخ مرگ:

کتیبه *کاشیکاری دیوار*: 12 شوال 1030 هجری قمری (برابر با 8 شهریور 1000 خورشیدی، و 30 اوت 1621)

کتیبه سنگ قبر: شوال 1031 هجری قمری (برابر با مرداد یا شهریور 1001، و اوت 1622)

کتیبه دیوار در سال 1324 خورشیدی در زمان استانداری علی منصور ساخته شده‌است و حاوی تاریخ روز، ماه و سال می‌باشد، در حالی که کتیبه سنگ قبر فقط حاوی تاریخ ماه و سال است. به نظر می‌رسد که در هنگام بازسازی اتاق تحقیقاتی درباره تاریخ تولد و مرگ انجام شده باشد و به این خاطر تاریخ روز به کتیبه کاشیکاری اضافه گشته است. در این صورت به نظر می‌رسد که تاریخ‌های کتیبه دیوار دقیق‌تر باشند.

ب. شخصیت علمی

ب - 1- استادان و شاگردان

نام برخی از اساتید شیخ بهایی از این قرار است:

فقه و اصول، تفسیر، حدیث و ادبیات عرب را نزد پدرش شیخ عزالدین حسین عاملی.

منطق و کلام و معانی و بیان و ادبیات عرب را نزد عبدالله بن شهاب‌الدین حسین یزدی، معروف به ملاعبدالله یزدی.

ریاضی، کلام و فلسفه را از مولانا افضل قاینی مدرس سرکار فیض کاشانی فرا گرفت.

طب را از حکیم عماد الدین محمود، طبیب ویژه شاه طهماسب و مشهورترین پزشک ایران در آن دوره آموخت.

صحیح بخاری را نزد ابی الطیف مقدسی فرا گرفت.

همچنین نقل است نزد ملا محمد باقر یزدی مؤلف کتاب مطالع الانوار که از ریاضی‌دانان عصر خود بوده نیز درس خوانده‌است.

تعداد کثیری از دانشوران نامی قرن یازدهم نزد وی تحصیل کرده‌اند. یکی از محققان معاصر 33 تن از شاگردان او را نام برده‌است که در این‌جا به مشهورترین آن‌ها اشاره می‌کنیم:

ملا محمد محسن بن مرتضی بن محمود فیض کاشانی، متوفی 1091 ق.

سیدمیرزا رفیع‌الدین محمدبن حیدر حسینی طباطبایی نائینی، متوفی 1099 ق.

ملامحمدتقی بن مقصود علی مجلسی، معروف به مجلسی اول، متوفی 1070 ق.

صدرالدین محمدبن‌ابراهیم شیرازی، معروف به ملاصدرا، حکیم مشهور قرن یازدهم، متوفی 1050 ق.

ملامحمدباقربن‌محمد مؤمن خراسانی سبزواری، معروف به محقق سبزواری، شیخ‌الاسلام اصفهان، متوفی 1090 ق.

ب - 2- آثار و تالیفات

بهاءالدین عاملی در علومی که در آن زمان مرسوم بود، بویژه در اخبار و احادیث، تفسیر، اصول فقه و ریاضیات دارای تالیفات بسیار است. تالیفات شیخ بر اساس پژوهش یکی از محققان بالغ بر 95 کتاب و رساله‌است. برخی از نویسندگان نیز آثار او را 120 عنوان ذکر کرده‌اند. در این‌جا برخی از آثار علمی شیخ را بررسی می‌کنیم:

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

جامع عباسی: شاخص‌ترین اثر شیخ است درفقه و به زبان فارسی که این خود ابتکاری نـو در نگـارش متـون فقهـی بـه شمار می‌رفت تا آن‌جا که برخی از صاحب نظران از آن به عنوان اولین دوره فقه فارسی غیر اسـتدلالی کـه بـه صـورت رساله عملیه نوشته شده است‌یاد می‌کنند، این کتاب از یک مقدمه و بیست باب (از طهارت تا دیات) تشکیل شده‌است.

الزبده فی الاصول: مهم‌ترین اثر شیخ است در اصول. تاریخ نگارش آن یعنی سال 1018 ق و به قـولی در سـال 1005 ق، حکایت از اهمیت آن دارد، زیرا اوایل قرن یازدهم، عصر سیطره اخباریان در حوزه فقه و اصول شیعی بوده‌است.

اربعـین: تالیف اربعین از سوی محدثان و عالمان شیعی بر اساس حدیث معروفی است که از پیامبر صلی الله علیـه و آلـه نقل شده‌است. شیخ بهایی نیز به پیروی از این سنت معمول، به تالیف اربعین حدیث پرداخت، با این امتیاز که شرح کـافی و جامع در باره احادیث‌یاد شده دارد و در مجموع، از بهترین و معروف‌ترین اربعین‌ها می‌باشد. ایـن اثـر بعـد از مثنـوی سوانح حجاز، تنها اثری است که شیخ در آن به مباحث سیاسی پرداخته‌است، مؤلف در شرح حدیث پانزدهم (که در باره حرمت اعانت ظالمان و گرایش قلبی به آن‌ها وارد شده‌است) به تفصیل دیدگاه‌های خود را مطرح کـرده‌اسـت. شـیخ در باره این موضوع به طور صریح و شفاف سخن گفته‌است، از این رو می‌توان دیدگاه و عقیده باطنی او در مورد رفتـار بـا حاکم جور، و نیز علل و عوامل همکاری علما با شاهان صفوی را به دست آورد، همچنین وی در این اثر به بحث از امر به معروف و نهی از منکر، شرایط و مراحل آن پرداخته‌است.

مثنوی سوانح الحجاز (نان و حلوا): این کتاب آمیخته‌ای از مواعظ، طنز، حکایت، تمثیل و لطایف عرفانی و معارف برین بشری است.با زبانی روان و دلنشین. نان و حلوا ترسیمی است از ریاکاری، تلبیس و غرور بـه مـال و منـال و عنـوان و منصب دنیایی. بهایی در یکی از بخش‌های این مثنوی به دوری از سلاطین که خود آن را از نزدیـک تجربـه کـرده بـود اشاره می‌کند، چرا که قرب شاهان غارت دل و دین را در پی دارد در مجموع، مثنوی نان و حلـوا از جملـه آثـار شـیخ بهایی است که در تبیین دیدگاه و اندیشه سیاسی او می‌توان بدان استناد کرد.

کشکول: این کتاب بصورت جُنگی آزاد، شامل شعرها و نثرهای مورد علاقه بهایی است که برخی از خود وی و برخـی نیز گردآوری او از دیوان‌ها و کتاب‌های مورد علاقه‌اش بوده‌اند. این مطالب اغلب بی‌هـیچ نظـم خاصـی بـه دنبـال هـم آمده‌اند. لیکن بیش از سایر تالیفات وی خواننده را به ضمیر فکری بهایی نزدیک می‌کند.

ج. شخصیت ادبی

شیخ بهائی، آثار برجسته‌ای به نثر و نظم پدید آورده‌است که علاوه بر فارسی و عربی، شامل ترکی هـم مـی‌شـده‌اسـت. اشعار فارسی او عمدتاً شامل مثنویات، غزلیات و رباعیات است. وی در غزل به شـیوه فخرالـدین عراقـی و حـافظ، در رباعی با نظر به ابو سعید ابوالخیر و خواجه عبدالله انصاری و در مثنوی به شیوه مولوی شعر سروده‌است. ویژگی مشترک اشعار بهائی میل شدید به زهد و تصوّف و عرفان است. بهترین منبع برای گردآوری اشعار بهائی، کشکول است تا جـائی که به عقیده برخی محققان، انتساب اشعاری که در کشکول نیامده‌است به بهائی ثابت نیست. ازمثنوّیات معـروف شـیخ در زبان فارسی می‌توان از اینها نام برد:

نان و حلوا یا سوانح سفر الحجاز (بر وزن مثنوی مولوی) در این اثر ابیاتی از مثنوی را نیز تضمین کرده‌است).

نان و پنیر (بر وزن مثنوی مولوی) نزدیکترین مثنوی بهائی به مثنوی مولوی از نظر محتوا و زبان.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

شیر و شکر (اولین منظومهٔ فارسی در بحر خَبَب یا مُتدارک). شیر و شکر بسیار جذاب است و با وجود مختصر بودن (161 بیت در کلیات چاپ نفیسی و 141 بیت در کشکول) سرشار از معارف و مواعظ حکمی با لحنی حماسی است.

مثنوی‌هایی مانند نان و خرما، شیخ ابوالحشم و رموز اسم اعظم را نیز منسوب بدو دانسته اند. از نثر فارسی او تنها نمونه‌ای که در دیوان‌های چاپی آمده‌است رساله پند اهل دانش و هوش به زبان گربه و موش است. بهایی در عربی نیز شاعر و زبان دانی چیره دست است و آثار نحوی و بدیع او در ادبیات عرب جایگاه ویژه‌ای دارد که مهم‌ترین و دقیقترین آنها اثر او در نحو به نام الفوائد الصمدیه است.

قصیده: معروفترین آن موسوم به وسیلهٔ الفوز و الامان فی مدح صاحب الزّمان علیه السلام در 63 بیت است که هرگونه شبهه‌ای را در دوازده‌امامی بودن وی مردود می‌سازد.

ارجوزه سرایی : دو نمونه بی بدیل (هراتیهٔ یا الزّهرهٔ) و نیز (ریاض الارواح)

دوبیتی: دوبیتی های عربی شیخ بیشتر در اظهار شوق نسبت به زیارت روضهٔ مقدّسه معصومین علیه السلام است.

بخش مهمی از اشعار عربی شیخ لُغَز و معمّاست که بیانگر تسلط شیخ بر این حیطه‌است. توانایی او در ایجاز و بیان معماگونه مطالب در آثاری چون رسائل پنجگانه اثنی عشریّه، خلاصهٔ الحساب، فوائد الصمّدیه، تهذیب البیان، الوجیزه فی الدرایه و همچنین تبحر او در صنعت لُغَز و تعمیه در آثاری چون لغزالزبده، لغزالنحو، لغزالکشّاف، لغزالصمدیه، لغزالکافیه و فائده مشهود است. نامدارترین اثر بهائی الکشکول، معروف به کشکول شیخ بهائی است که مجموعه گرانسنگی از علوم و معارف مختلف و آینه معلومات و مشرب بهائی محسوب می‌شود. بهائی در شمار مؤلفان پر اثر در علوم مختلف است و آثار او تماماً موجز و بدون حشو و زواید است. برجسته‌ترین آثار چاپ شده:

مشرق الشمسین و اکسیر السعادتین: (ارائه فقه استدلالی شیعه بر مبنای قرآن ،آیات الاحکام وحدیث است.

جامع عباسی: از نخستین و معروفترین رساله‌های علمیه به زبان فارسی؛

حبل المتین فی اِحکام احکام الدّین : در فقه

الاثنا عشریه: در پنج باب طهارت، صلات، زکات، خمس، صوم و حج است.

زبده الاصول: شامل بیش از چهل شرح و حاشیه و نظم

الاربعون حدیثاً: معروف به اربعین بهائی

مفتاح الفلاح: در اعمال و اذکار شبانه روز به همراه تفسیر سورهٔ حمد

حدائق الصالحین: (ناتمام)، شرحی است بر صحیفهٔ سجادیه

حدیقهٔ هلالیه: شامل تحقیقات و فوائد نجومی ارزنده

د. شخصیت سیاسی

محمد بن حسین عاملی (شیخ بهایی) در مدت 78 سال عمر خود با چهار تن از سلاطین صفوی معاصر بوده‌است ولی عمده فعالیت سیاسی او در دورهٔ دو پادشاه آخر گذشته.

شاه طهماسب (902 - 954 خورشیدی) (از966 (سال هجرت) تا 984ق به مدت 18 سال.)

شاه اسماعیل دوم (984-985ق) (به مدت یک سال و اندی.)

سلطان محمد خدابنده (985-995ق) (به مدت 10 سال.)

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

شاه عباس اول (995-1038ق) (تا 1031ق (سال رحلت) به مدت 35 سال.)

او در سال 966ق در حالیکه سیزده سال داشت به همراه پدر(از شاگردان مطرح شهید ثانی) از جبل عامل به سمت ایران مهاجرت کرد. دلیل این مهاجرت از یکسو افزایش تهدیدات حاکمان عثمانی نسبت به شیعیان جبل عامل و از سوی دیگر احترام فراوان حاکمان آن زمان ایران (پادشاهان صفوی) به عالمان دینی بود، حاکمان صفوی با این کار ضمن ترویج دین و کمک به اقتدار سیاسی ایران به تحکیم سلطنت خود نیز کمک می‌کردند، عالمان شیعی نیز در این بستر مناسب ضمن ترویج مذهب تشیع اثنی عشری، از گسترش صوفیگری در جامعه آن زمان جلوگیری می‌کردند.

پس از سه سال اقامت در اصفهان، پدر با توجه به پیشینهٔ علمی و فقهی وبا توصیه شیخ علی منشار (شیخ الاسلام اصفهان)، از سوی شاه طهماسب به صمت شیخ الاسلامی قزوین (پایتخت) منصوب شد. شیخ الاسلام مهم‌ترین منصب روحانیت در آن دوره بوده و وظیفهٔ آن رفع ظلم از مظلومان، امر به معروف و نهی از منکر و تحقیق و بیان احکام شریعت برای مردم بود.

شش سال بعد عنوان شیخ الاسلامی پایتخت از او گرفته شد و شیخ‌الاسلامی مشهد و سپس هرات به او واگذار شد، نویسنده کتاب الهجرهٔ العامليهٔ این اقدام شاه طهماسب را مصداق نفی بلد و تبعید سیاسی دانسته و دلیل آن را تلاش وی در احیا و اقامه نماز جمعه (که اقامه آن در عصر غیبت مورد اختلاف علما بود) در پایتخت صفویه می‌داند چرا که باعث شد دولتمردان صفوی احساس خطر کنند و او را مانند محقق کرکی مانع بزرگی در برابر خواسته‌های خود بدانند. سرانجام پدر در سال ((983ق) ایران را به قصد زیارت حج ترک کرد و بعد از انجام مناسک حج به بحرین رفت، در آن‌جا اقامت گزید و(یک سال بعد وفات یافت.

مدت این چهارده سال در پایتخت و در کنار پدر در مشهد و هرات بودن شیخ بهایی را با منصب و وظایف شیخ‌الاسلامی آشنا ساخت و آماده پذیرش این منصب بعد از پدر نمود. شواهدی است که نشان می‌دهد سمت شیخ‌الاسلامی هرات بعداز فوت پدربه پسر(شیخ بهایی) رسیده‌است، میرحسین بن حیدر کرکی (شاگرد شیخ بهایی) در روضات الجنات نقلی دارد که برداشت از آن این است که شیخ بهایی بعد از پدر، شیخ‌الاسلام هرات شده، که اگر این برداشت صحیح باشد سال وفات پدر (984ق) و سال بعداز آن که سالهای آشوب و هرج و مرج در دربار بوده نمی‌تواند تاریخ اخذ این سمت باشد و احتمال دارد که شیخ بعد از این تاریخ به این سمت منصوب شده.

مؤلف الهجرهٔ العامليهٔ در این مورد نیز معتقد است شیخ مانند پدراز مرکز سیاسی و قدرت (پایتخت) دور نگه‌داشته می‌شد. البته تأییدی بر این منصب شیخ‌الاسلامی هرات در کتاب خیرالبیان وجود ندارد، آنچه درمورد این دوره از زندگی شیخ (جوانی) در خیرالبیان عنوان شده و قابل توجه‌است این است که شیخ در عنفوان جوانی سفری طولانی مدت به بلاد اسلامی انجام داده و با توجه به اینکه در کتاب سلافهٔ العصر مدت سفرهای شیخ را 30 سال عنوان کرده . و با در نظر گرفتن اینکه آخرین سفر شیخ در سال 1015ق بوده می‌توان احتمال داد که این سفر می‌تواند در همین سالها باشد یعنی 994 یا 996 که درآن موقع شیخ 30 تا 32 سال داشته است.

شیخ بهایی و شاه عباس اول

عمده فعالیت‌های سیاسی شیخ بهایی در عهد شاه عباس اول صورت گرفت، شاه عباس بزرگ‌ترین پادشاه سلسله صفوی ضمن آنکه ایران را به اقتدار گذشته‌اش بازگرداند، زمینهٔ رشد و شکوفایی خارق‌العادهٔ فرهنگ، هنر و معارف

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

دینی را نیز فراهم کرد. شاه عباس احترام زیادی برای علمای دین قایل مـی‌شـد و در بیشـتر امـور از ایشـان مشـورت می‌جست، از جمله شواهد این امر انتخاب خلیفه سلطان، شاگرد میرداماد و شیخ بهایی به وزارت خود بود، ضمن اینکـه حضور این دو عالم مطرح در دربار شکوه خاصی به سلطنت این پادشاه بخشیده بود شیخ بهایی در سال 996ق دو سـال و اندی بعد از رحلت شیخ علی منشار (شیخ الاسلام اصفهان)(993) به دستور شاه عباس اول به شیخ الاسلامی اصـفهان منصوب شد، درسال 1006 ق با تغییر مکان پایتخت از قزوین به اصفهان این سمت بـه شـیخ‌الاسـلامی کشـور تغییـر و ارتقاء یافت. شیخ تا زمان وفاتش در این منصب بود.

در عالم‌آرای عباسی آمده که شیخ پس از مدتی از سمت شیخ‌الاسلامی اصـفهان بـه دلیـل ملالـت خـاطر و دلزدگـی از مناصب دنیایی ارادهٔ سفر بلاد اسلامی کرد که تاریخ این رخداد می‌تواند بین سالهای 996 تا 1008ق . باشد ، یعنی سالی که شاه عباس پیاده به زیارت امام رضا علیه السلام رفت و شیخ بهایی نیز همراه او بود، اما در منابع دیگر دلیـل سـفر او به بلاد اسلامی اختلاف آرا و دیدگاه‌های علمی او با مکتب‌های فلسفی موجود در حوزه اصفهان (یعنی «توغل میرداماد و اصحاب او در علوم عقلی و رواج آن») می‌دانند. به اعتقاد عده‌ای شیخ بهایی در یکی از سـفرهای خـارجی خـود بـه کشور عثمانی، سفارت شاه صفوی را بر عهده داشته و حامل پیامی از طرف شاه عباس اول به سلطان مراد حاکم عثمانی بوده است.

ه. برخی از خدمات علمی

1. **مسجد امام اصفهان**: ساختمان مسجد جامع عباسی (مسجد امام) در ضلع جنـوبی میـدان تـاریخی اصـفهان در سـال 1020 ق به فرمان شاه عباس اول و در بیست و چهارمین سال سلطنت وی شروع شد و به منظور تزئین میـدان بـزرگ، در سال 1025 ق و در حالی که هنوز مشغول پی‌ریزی قسمتهای دیگر مسجد بودند، سردر نفیس کاشیکاری معرق آن را به اتمام رسانیدند.

این مسجد شاهکاری جاویدان از معماری و کاشیکاری و حجاری ایران در قرن یازدهم هجری است. کتیبه‌های مسـجد، کار خطاطان معروف عهد صفویه و تزئینات عمده آن از کاشیهای خشت هفت رنگ و معرق می‌باشد. در مدرسه جنـوب غربی مسجد، قطعه سنگ ساده‌ای به شکل شاخص در محل معینی تعبیه شده است که ظهر حقیقـی اصـفهان را در چهـار فصل نشان می‌دهد و چنان‌که می‌گویند محاسبه آن را شیخ‌بهایی انجام داده است. سطح فوقانی ایـن شـاخص بـه شـکل مثلث قائم‌الزاویه است ، وتر مثلث در جهتی است ظهر را تعیین می‌کند و یک ضلع مجاور زاویه قائمه وصل بـه دیـوار و ضلع دیگر نماینده قبله مسجد است.

از نکات جالب این مسجد انعکاس صوت در مرکز گنبد بزرگ جنوبی آن است، ارتفاع گنبد این مسجد 52 متر و ارتفـاع مناره‌های داخل آن 48 متر و ارتفاع مناره‌های سردر آن در میدان نقش جهان 42 متر اسـت. قطعـات بـزرگ سـنگهای مرمری یکپارچه و سنگابهای نفیس، مخصوصا سنگاب نفیس شبستان غربی گنبد بزرگ که به تاریخ سال 1095 هجـری است، از دیدنیهای جالب این مسجد است.

جهت ورود به حیاط مسجد ناگزیر باید از یکی از راهروهای سرپوشیده طرفین چپ یا راست عبور کرد که پس از گـذر از فضایی نیمه تاریک، زاویه 45 درجه‌ای را تا رسیدن به صحن مسجد طی می‌کنیم. در واقع ایـن دو مسـیر بـه عنـوان تونلی انتقالی برای گذر از شکست دو محور متقاطع موجود در محورهای طولی میدان و مسـجد بـوده کـه وجـود ایـن

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

شکستگی را بر فرد پنهان می‌دارند. به علاوه این شگرد، تامین‌کننده کلیه اهداف طراح میدان و مسجد از نقطه نظر میـزان جذب حداکثر تابش نور در میدان و رو به قبله کردن مسجد است.

2. **گنبدخانه مسجد امام**: ایوان سرپوشیده شمالی مسجد فضای وسیع و بلندی است که سـر تـا سـر آن را کاشـی‌کـاری بسیار زیبایی فراگرفته است. گنبد با عظمت و رفیع مسجد که به صورت دوپوش ساخته شده، بر روی ایـن صـحن قـرار دارد. این گنبد را بزرگ‌ترین و پرکارترین و استادانه‌ترین آثار معماری قرن یازده هجری می‌دانند.

گنبدخانه اصلی مسجد امام، که دیواره آن به ضخامت 4/5 متر بوده و بر فراز آن، گنبد دوپوشـی قـرار دارد کـه از کـف گنبدخانه تا تیزه (نوک) داخلی آن 38 متر و تا تیزه خارجی آن معادل 52 متر برآورده می‌شود. در واقع می‌توان فضـای خالی میان دو گنبد را به اندازه 13 متر (با احتساب یک متر ضخامت در تیزه دو گنبد) در ناحیه مرکزی تعیین کرد. وزن این گنبد دوپوش حدود 650 تن ارزیابی می‌گردد که در یک چنین ارتفاع و وزنی، قطعا دارای محاسبات بسیار دقیـق و پیچیده‌ای از نظر سازه‌ای بوده که این قسمت از کار را به شیخ بهایی نسبت می‌دهند. یکی از ویژگی‌های آکوستیکی ایـن گنبد آن است که اگر بیننده‌ای از ابتدای ورودش به فضای گنبدخانه شروع به ضربه زدن در کف نماید و به آهسـتگی بـه سمت نقطه مرکزی حرکت کند، مشاهده می‌نماید که در این عبور توام با تأنی، در ابتدا برای هر ضربه تا 18 بار انعکـاس به گوش می‌رسد که هرچه به سمت مرکز نزدیک‌تر شود، این تعداد تا هفت بار انعکاس کاهش می‌یابد. در عوض هر چه تعداد دفعات انعکاس کاهش می‌یابد، بر تقویت دامنه صوت انعکاسی ناشی از ضربه افزوده می‌گردد، و این مطلـب را بـه اثبات می‌رساند که عملاً حاصل‌ضرب عدد انعکاس (ناشی از هر ضربه در هر قسمت از فضای زیر گنبد) و دامنه صـوت تقویت شده مقداری است ثابت و با افزوده شدن بر یک عامل، از میزان عامل دیگر کاسته می‌شود.

از نقطه نظر مهندسی، فنون به کار گرفته شده در ساخت این گنبد، علاوه بر ویژگی‌های منحصر بـه فـرد آکوسـتیکی‌اش، تحسین‌انگیز و کم‌نظیر است. وزن دو گنبد، به استوانه زیر گنبد وارد می‌شود. در این نقطه به دلیل شکل متفاوت مقطع هر کدام، نیروهایی رانشی به ترتیب به سمت مرکز دایره گنبد خارج از مرکز وارد می‌گردند. اندازه‌ها، اشکال و ضخامت‌ها به گونه‌ای در طراحی منظور شده‌اند که این دو نیروی رانشی مختلف الجهـت، یکـدیگر را خنثـی نمـوده و تعـادل گنبـد را تضمین می‌کنند. در واقع همین امر باعث می‌گردد بدون به کارگیری عناصری چون تیرهای چوبی، خرپاهـای چـوبی بـا زنجیرهای فلزی در گریو آن، که عموماً باعث زشتی فضای داخلی گنبدها می‌گردنـد، تعـادل و ایسـتایی لازم را داشـته باشد.

در اینجا باید اشاره نماییم یکی دیگر از کارکردهای کانون اکوستیکی در مرکز گنبدخانه آن است که در هنگام اقامه نماز، صدای مکبّر با سردادن ذکرهایی متناسب با هر قسمت از ارکان نماز، در مرکز فضای گنبد خانه تقویت شده و بـه گوشـه گوشه فضای داخلی مسجد، آن هم با این وسعت 15000 مترمربعی، رسـیده و کـل نمـازگزاران را قـادر مـی‌سـازد در هماهنگی کامل به امام جماعت واحدی اقتدا کنند. از طرفی امواج صوتی آن با عبور از روی حوضی که در میانه صـحن اصلی قرار دارد و فضایی به وسعت 283 مترمربع را پوشش می‌دهد، به دلیل وجود تفاوت در میزان درجـه حـرارت بـر فراز آن، تحت فشار و مکش قرار می‌گیرد و امواج صوتی مکبّر با عبور از روی حوض به گونه‌ای سریع‌تر و واضح‌تر به سمت شمال درب ورودی هدایت شده که با قرار گرفتن یک مکبّر دیگر در درب اصلی مسجد امکـان ایجـاد همـاهنگی برای اقامه نماز جماعت چند ده هزار نفری فراهم می‌آمده است.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

در مدرسه سلیمانیه (تابستانی)، یعنی در مغرب مسجد امام نیز سنگی مثلثی (قائم‌الزاویه) در میانه ضلع شمالی‌اش وجـود دارد که وتر آن، دقیقا در امتداد شمال - جنوب طراحی شده و در واقع همین امر باعث می‌گردد در چهار فصل سال، در هنگام ظهر شرعی سایه متشکله در مقابل وتر آن صفر شود. به همین علت آن را سنگ شاخص ظهر شـرعی، یـا سـنگ ساعت ظلی یا به زبان ساده‌تر، سنگ ساعت می‌نامند. البته یافتن این امتداد نیاز به محاسباتی داشته که دانستن جغرافیـا، نجوم، هندسه و ... از لوازم آن بوده اسـت. برخـی کارشناسـان ویژگـی‌هـای منحصـر بـه فـردی را بـرای ایـن مسـجد برمی‌شمارند؛ از جمله: طاووس‌های ورودی، پیچ‌های سه‌تایی بسیار نفیس بر فراز گلدان‌های مرمر، گنبد عظیم دوپوش ، ویژگی آکوستیکی منحصر به فرد که باعث تقویت و تکرار صدا می‌گردد، حجم عظیم سنگ مرمر بـه کـار گرفتـه شـده ، تعداد بی‌شمار کاشی‌های به کار رفته و نقوش کم‌نظیر هر کدام، محراب عظیم با دریچه موجود در فرازش، منبر یکپارچـه عظیم مرمر، سنگاب‌های نفیس ، تناسبات بسیار بی‌نظیر به کار گرفته در عناصر ساختمانی که فضا را بی‌نهایـت جـذاب، آرام‌بخش و انسانی نموده، و ...

طبقه فوقانی که در قسمت شمالی مسجد واقع شده دارای غرفه‌هایی است که در دوران صفویه به محـل زنـدگی طـلاب علوم دینی اختصاص داشت. همان‌طور که گفته شد کتیبه‌هـای موجـود در مسـجد عـلاوه بـر آنکـه شـاهکارهای هنـر خوشنویسی و به خصوص خط ثلث را به نمایش می‌گذارند، برخی وقایع تاریخی را نیز بیـان مـی‌دارنـد.بـه طـور کلـی مسجد امام اصفهان با مناره‌های رفیع، ایوانهای سر به فلک کشیده، شبستان‌های عالی ، محرابهـای نفـیس و همچنـین بـا طرح یکپارچه و متوازن خود از شاهکارهای بی‌نظیر و مسلم معماری زمان صفویه است. مسجدی که در عصـر خـود از عجایب زمان بوده و در حقیقت به دلیل زیبایی طرح، عظمت، ابعاد و شکوه و جلال کاشی‌کاری‌هایش سـتاره درخشـان هنر عصر صفوی است.

3. **حمام شیخ بهایی**: در شعاع یکصد متری از جنوب گنبد نظام‌الملک (جنوب مسجد جـامع عتیـق) در محلـه دردشـت اصفهان حمامی وجود دارد که بر در ورودی آن، بر کاشی آبی لاجوردی نوشته شده حمام شیخ بهایی و این بیت شعر بـر آن نگاشته شده:

چون یکی از درون برون آید صحت و عافیت، بود تاریخ

با محاسبه دو کلمه صحت و عافیت، سال 1065 ق به دست می‌آید که این سال با تاریخ فوت شیخ بهـایی، یعنـی سـال 1031ق، 34 سال تفاوت دارد، مع‌الوصف طراحی این حمام را به شیخ بهایی نسبت می‌دهند. بـه هـر حـال در متـون و اقوال چنین آمده که این حمام دارای خزینه‌ای بوده که آب آن به طور خودکار و بدون مصرف مستقیم انـرژی گـرم مـی شده است. البته کتابی از شیخ بهایی در ارتباط با ساخت حمامها باقی مانده که در آن به صورت تفصیلی نحـوه سـاخت حمام و روشهای عایق حرارتی(ایزوله) کردن خزینه را شرح داده که نهایتاً باعث کمترین میزان اتلاف انرژی می‌شود.

اکنون می‌توان فرضیه‌ای قابل طرح را عنوان نمود که تاکنون به صورت عملی و مستدل به اثبات نرسیده است. مثلا آنکـه بر مبنای اصل جلوگیری از اتلاف انرژی مواد زاید، که براساس آن در کشوری همچون چین حداقل از یک هـزار سـال قبل از انرژی گرمایی موادی چون فضولات استفاده می‌شده، می‌تـوان گفـت احتمـالا یـک سیسـتم سـفالینه لولـه‌کشـی زیرزمینی حد واسط توالت مسجد جامع و این حمام بوده که با روش مکش طبیعی، گازهایی چـون متـان و اکسـیدهای گوگردی به مشعل خزینه حمام هدایت می‌شده و به عنوان منبع گرما در مشعل می‌سوخته و یا آنکه مستقیماً ایـن گازهـا

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

را از مواد زاید دفع شده در خود حمام جمع‌آوری می‌نموده و استفاده می‌شده است که این روش را تحت عنوان بیوگاز (استفاده از انرژی موجود در مواد زائد که به صورت گاز از آنها متصاعد می‌شود) می‌شناسیم.

این حمام که تا سه دهه قبل دائر بوده است، سنگابی (برخی هم به جای سنگاب، از جام برنجی یاد کرده‌اند) داشته که بر روی آن چهل بار عبارت بسم‌الله‌الرحمن‌الرحیم، همراه با آیاتی دیگر از قرآن مجید حکاکی شده بود و مردم به جهت گشایش کارها و رفع حوایج خویش از آب آن می‌نوشیدند و این سنگاب یکی دیگر از جاذبه‌های حمام بوده است.

4. **طراحی و ساخت شهر جدید نجف‌آباد**: شهرستان نجف‌آباد در غرب شهر زیبای اصفهان است. این شهر چهار قرن پیش، یعنی میان سالهای 1010 - 1022 ق، همزمان با حاکمیت شاه‌عباس اول صفوی و به همت دانشمند بزرگ مرحوم شیخ بهایی (ره) بنا گردیده است. این شهر بر اساس اسلوب خاص مهندسی و معماری دوره صفویه بنا گردیده است. در خصوص بنای آن روایات گوناگون ذکر شده ا ست.

انگیزه ایجاد شهر نجف‌آباد چه بوده است؟ اظهار نظرهای مختلفی وجود دارد؛ اما مشهورترین آنها این است: نذورات و عایدات موقوفات منطقه، به وسیله کاروانی، از اصفهان به سوی نجف اشرف برده می‌شد که پس از پیمودن 25 کیلومتر از حرکت باز ایستاد، شیخ‌بهایی چاره را در این دید که با اذن شاه عباس، بار شتران را هزینه بنای شهری کند به نام نجف‌آباد، و چنین شد که این شهر متولد شد. قول دیگر این است که تولید و گسترش صنایع نظامی در اصفهان که به تازگی توسط برادران شرلی به ایران آمده بود، نیازمند مکانی خارج از شهر اصفهان بود و نجف‌آباد احداث شد تا صنعتگران اطراف آن کشور در این شهر گرد آیند و آمادگی دفاعی صفویان توسعه طلب را از طریق ساخت انواع سلاحهای آتشین افزایش دهند.

5. **تقسیم آب زاینده‌رود**: یکی از کارهای شگفت شیخ بهایی طومار تقسیم آب زاینده‌رود است. وی در عهد سلطنت شاه طهماسب صفوی، سندی تهیه کرد که به طومار شیخ بهایی معروف است، براساس این سند سال به 360 روز، و برنامه استفاده از آب به دو فصل مشخص تقسیم شده است. طبق طومار شیخ بهایی فصل سیلابی، که 195 روز بود، از اول آذر هر سال آغاز و تا 15خرداد سال بعد ادامه داشت و فصل جریان عادی، که 165روز بود، از 16 خرداد تا اول آذر همان سال بود.

این چشمه جوشان و مارپیچ از زردکوه بختیاری تا مرداب گاوخونی را سیراب می‌سازد و در این راه هشتاد فرسنگی، همواره جیره بلوکات و مزارع مختلف را داده است. شیخ بهایی در پی پیدا کردن راه علاجی برای تقسیم عادلانه این آب، به تنظیم طومار تقسیم آب زاینده‌رود پرداخت و کل آن را به 33 سهم و 275 سهم جزئی‌تر تقسیم نمود و آن را با طراحی 13 نهر توزیع نمود. استفاده و برداشت از آب زاینده‌رود در زمانی که استفاده زراعی ندارد، آزاد است؛ ولی در زمان نیاز و کم‌آبی، به صورت سهم‌بندی تقسیم می‌شود که اشتراک آن برای بلوک‌های ششگانه، به روش طومار شیخ بهایی، شامل 33 سهم به شرح زیر است:

1. بلوک لنجان: شش سهم؛
2. بلوک النجان: چهار سهم؛
3. بلوک ماربین: چهار سهم؛
4. بلوک جی: شش سهم؛

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com

5. بلوک کراج: سه سهم؛

6. بلوک رودشین: ده سهم.

در طومار دیگری که به شیخ بهایی نسبت داده می‌شود، تقسیمات جزئی دیگری نیز وجود دارد؛ اما انتساب این طومار به شیخ بهایی، شاید صحیح نباشد؛ چون تقسیم‌نامه آب زاینده‌رود به فرمان شاه‌طهماسب صفوی است که سواد آن در مالیه اصفهان موجود و مربوط به سال 923 هجری است، بنابراین طومار اخیر را به میرفضل‌الله شهرستانی نسبت می‌دهند که گویا فقط به تأیید شیخ بهایی رسید و تغییراتی جزئی در آن انجام شد.

PDF created with pdfFactory Pro trial version www.pdffactory.com